

1.

Hatvankilenc évet élt, negyvenhárom kötetet írt, verset, novellát, drámát, útirajzot, biográfiát, leginkább regényt és esszét. Halálhíre, 1963-ban, nem keltett irodalmi megrendülést, mint nagy nemzedéktársaié. Hát még élt? — kérdezte a nekrológ felett a szúrósnyelvű kortárs, a diadalmas túlélő, Bertrand Russell. Elfeledték, nemcsak nálunk, odahaza, az angolszász világban is, ahol élete végéig szinte évenként jelent meg új kötete. Népszerűsége lassan, fokozatosan kopott meg, világszerte; úgy rémlik, errefelé is már csak szektájának előregedett maradéka lappang. Holott nálunk igazán divatos író volt Aldous Leonard Huxley. Néhány középeurópai fővárosban a két háború között talán többen olvasták, mint saját hazájában (ott fénykorában is többre becsültek egy harmadlagos Galsworthy-tanítványt). Abszolút írója volt olyan köröknek is, amelyek népszerűségét nem valószínű, hogy igényelte volna Huxley. Leginkább azok szerették, akikről írt.

Kikről írt?

Korai regényeire visszagondolva, egyetlen nagy akváriumra emlékezhetünk, s az üvegfal mögötti nyálkás tenyészetre. Ál-tudósok, sarlatán proféták, pávián-méltóságú aggok, széplelkű libák, komplexusaikat pátyolgató démonok, szalon-misztikusok komisz és mulatságos nyüzsgésére. Ez a homunkulusz-gárda osztódással szaporodott, mint az ázalagok, öt-hat regényre is telt belőlük: az akvárium állott vize mozdulatlan, a bestiárium időnként cserélődik a lefolyón. Az író közönyös játékmesterként a háttérben állt, kesztyűs kézzel, enyhén undorodva fickándoztatta figuráit. Mutatványából karzat és páholy egyképpen részesült. A karzat a fauna biológiai hemzsegését élvezte, különös tekintettel a párosodás ravaszdi aktusaira, a páholy a szkeptikus ironiát tapsolta meg, az elméikdedések és a párbeszédék intellektuális anyagát kivonatolta.

Ezek a korai Huxley-regények az első világháború utáni évtized frivol és felelőtlen cinizmusának jellegzetes termékei. Írójuk alig akart többet, mint émelységét kiszellőztetni. Mire azonban a *Nyár a kastélyban-t* (*Crome Yellow*), *A szerelem útjait* (*Those Barren Leaves*), a *Légnadrág és társait* (*Antic Hay*), a *Két vagy három Gráciát* (*Two or Three Graces*) magyarra fordították, Huxley már túllépett fiatalsága kopár tagadásán, és fogódzót keresett a megbillent pillérek között. Nehezen talált, túl sokat engedett ki a keze közül. A tagadó összegezést a *Szép új világ* (*Brave New World*) teremtette meg 1932-ben, a fordulat regényét *A vak Sámson* (*Eyeless in Ghaza*) 1936-ban. Attól kezdve a középeurópai Huxley-rajongók egyre többet lapozhattak, hogy elvont párbeszédék és tanulmánytárgult fejtegetések sivatagában a hajdani mulatságok oázisaira bukkanjanak. S ahogy Huxley egyre következetesebben dolgozta bele magát új magatartásába, úgy hallgatott el benne a szépíró. A halála előtti másfél évtizedben mindössze három regényfélével alkotott. A *Majom és lényeg* (*Ape and Essence*) és a *Sziget* (*Island*) a jövőt-fürkésző *Szép új világ* utópikus utódai, *A lángész és az istennő* (*The Genius and The Goddess*) a szépíró utolsó felsőhajtása. A regényíró Huxley-ben mindig az entellektüel dolgozott, akinek fedezéke a könyvtár, erénye a portréfestés, élménytartaléka a külföldi utazgatás. A források kiapadtak, új eret találni nem maradt

alkalom. Mióta ifjúkori környezete, a klubok-szalonok értelmiségi állatsereglete elsüllyedt az időben, s a hajdani nihilista helyet adott az ígehirdetőnek: Huxley, az esszéista, aki fiatalságában is árnyként kísért a prózaíró, eltüntette ikertestvérét, és egyedül maradt a porondon.

Így él — így élhet — Huxley abban, aki tíz-tizenöt éve olvasta utoljára regényeit. Másfél évtized alatt nagyot változott a világirodalom, s vele ízlésünk; félős, hogy Huxley regény-alakzata nehezen állta az időt. Amúgyis most került kényes időszakába: a félmúlt a legkedvezőtlenebb lakhelye egy írónak és műveinek. Túl közel vagyunk hozzá, hogy az irodalomtörténet végleges értékrendjében lássuk, már távolodóban, hogy a romlás-avulás első jegyeire figyeljünk.

Mit módosít, módosít-e az emlékezés impresszionista hangulatképén Huxley regénysorozatának mai olvasása? Mai irodalomképünk — szerényebben: ízlésünk — miként ítéli meg Huxley regénystruktúráját?

2.

Csupa-ész tehetségéhez, koraérettségéhez és dolgát tudó szorgalmához illően korán kezdett el regényt írni. Huszonhét éves volt, amikor a *Nyár a kastélyban* megjelent, alig harmincnégy, amikor *A végzet bábjátéka* (a *Point Counter Point* máig ezen az idétlenül palifogós magyar címen ismerős) berekeszti első korszakát.

A fiatal Huxley öt regényét művelt, okos és kiábrándult író írta. Jelzőit a regényközeg fedi fel, nem a külső életrajz.

Művelt. Ha strukturalista szövegelemzéssel kigyűjtenénk a Huxley-művek információs anyagát, már e korai regények is terjedelmes tankönyv-sorral versenyezhetnének. Az elbűvölően széleskörű ismeretmennyiség az író változatos tanulmányait, agyának kivételes befogadókészségét példázza, s a regényvilágban kettősen tárul fel. Műveltséganyagukat párbeszédben közlik a művelt vagy álművelt (félművelt, sznob-művelt) regényfigurák, kivételes tudását harmadik személyű közvetítésben, leírásban, példázatban, asszociációs hivatkozásként ontja a regényíró.

Mi az okosság a regényben, ki az okos regényíró? A fiatal Huxley tudatát még nem világproblémák foglalkoztatják, csak egy földrajzi, társadalmi környezet fogalmi hitelességének, egy antropológiai réteg, embercsoport magatartástüneteinek eszes rögzítése. A fiatal Huxley úgy okos, hogy szellemes. Mindenről elmés hasonlat vagy történet jut eszébe, fölünyesen hasonlítja a konkrétet az elvonthoz (s nem megfordítva, mint embertársai zöme), aforizmákkal és paradoxonokkal tölti ki a regényvilág eseménymenetét is, a figurák jellemdimenzióit is.

Hogy miből ábrándult ki, részletelés nélkül is nyilvánvaló. Az első világháború után a diadalmasan indult XX. századból, a modern világnak becézett képzelenségből, a technikai civilizáció győztes automatasaiból, a közjük szorult idegenségből, az emberi csonkaságok állapotából. Huxley már pályája kezdetén úgy látja, az emberi személyiség önműködő részletekre zsugorodott. Képtelen arra a harmonikus magatartásra, az életvitel felszabadult sokágúságára, amely a görögkor, a reneszánsz, vagy a — Huxley-nek legkedvesebb — XVIII. század lakójának megadatott. S mert feltételei elvesztek, az ember szálnalmas és boldogtalan. Kettőt tehet. Elismeri boldogtalanságát, és nyomorultul készül a halálra, vagy letagadja a világot, letagadja önmagát, folyamatosan hazudik, szerepet játszik, ál-egyéniséget, hamis, de beidegzett magatartásfajta növeszt őszinte csonkasága helyén.

Huxley — a maga módján — fontos társadalmi törvényszerűséget fedezett fel és gondolt végig, más íróknál, kultúrfilozófusoknál könyörtelenebbül: az újkor egyre fokozódó munkamegosztását a termelés és a fogyasztás világában. Az egyes

ember életfolyamata, alkotása, élvezete, köztevékenysége, magánléte mind körülhatároltabb területre szűkül, az ember mind kevésbé képes átlátni a személyiségén túli összefüggéseket. Az ember törpe lett, de — ostoba-őszintén vagy álnok csavartással — még mindig óriásnak képzei magát.

És van egy emberi képződmény, a legtörpebb mind között, de a leginkább kedveli az óriásként tetszelgést. Az entellektüel, s fattya, az ál-entellektüel. Huxley regényvilágának egyedüli, kimeríthetetlen alanya és tárgya. E regényvilág fogyatékosága azonban, hogy a XX. század valódi és képzelt bajait egyedül az értelmiség magatartásformáiban megjeleníteni legalábbis szegényes. A modern munkamegosztás tüneteiről, a termékbőség áldásairól és az atomizálódás átkairól nagy regényt mintázni képtelenség, ha az író kirekeszti azokat a színtereket, foglalkozásokat, életmódokat és viselkedésformákat, amelyek a munkamegosztást nyomatékosabban példázzák, mint a Huxley-regények könyvtárszobája és társalgója, a kacskaeszü entellektüelek írógató, festegető, aforizmákat fecsegő figura-világa.

A regényanyag a regénystruktúrát is megszabja. Miből áll össze a fiatal Huxley regénysorozata? Három rétegből. A személyiség testi-lelki-értelmi ficamait hideg gúnnyal érzékeltető portrévázlatokból, szellemes-ironikus arcképfestésből. E figura-sokaság önmegszólalásából, mulatságosan sekélyes, torzultságaikat kivetítő párbeszédekből. És harmadszor, mindenek felett, a regényíró kívülről tudatából. Okos tudatából, amely hol a közbeszöött elmélkedések harmadik személyű előadásával, hol a regényalakok önmozgását megakasztó, párbeszédüket méltató kísérszöveggel irányítja, mozgatja, alakítja a regény menetét, az író fensőbbiségét, bábu-irányító fölényét és érdektelenségét jeleze.

A *Légnadrág és társai* meg a többiek ma is mulatságos olvasmányok. De mai regényképzetünknek idegen ez az írói kívülállás, a mindentudó szerző és a közömbös regényanyag merev elkülönülése. A regényírói tudat kívülről alakítja világát — mert érdemtelennek találja egygé válni vele —, az esszé meg az aforizma okos szintjén találja azt, ami egy sokszólamú regény eleven világa lehetne.

3.

A sokszólamú regény, a „nagyregény“ is megszületett, viszonylag korán, 1928-ban: A *végzet bábjátéka*. Nemcsak Huxley első korszakát zárja; a teljes életmű legjelentékenyebb regénye.

Szerzője sokat markolt, sokat is fogott. Mérföldtlenül többet a korai művek játékos futamainál. Huxley olyan regényt kívánt alkotni, amely őrzi a XIX. századi angolszász realizmus hagyományait (leginkább a Thackeray-regények tipológiáját), de amelyben a modern próza, Joyce, Proust, Gide eredménye is ott munkál. Megint az értelmiség vonul fel — más osztályról-rétegről, más életformáról Huxley-nek sosem volt, nincs, nem is lesz élményanyaga —, de az angol intelligencia ezúttal nem szerepjátszó művész-csimbókok, önmagukba révült holdkörösök, valódi és ál-kretének személyiségében jelentkezik, hanem sokágú és átgondoltan érvényes magatartásváltozatokban. S nemcsak a regényanyag gazdag, a szerkezet is hibátlan. A figurák sokaságát bonyolultan tudatos szerelmi, politikai, gondolkodásbeli kapcsolatok fűzik össze és távolítják el. Mint egy forgalmas pályaudvar zsúfolt, de hibátlan váltórendszerét, úgy irányítja Huxley szereplői szövényes sorsát. A regénynek van önélettrajzi rezonőrje (egy író), eszményt sejtető ideálalakja (egy író-festő), zsákutcát jelző kettős figura-szélsősége (egy prefasiszta és egy prekommunista). Van párbeszéd, belső monológ, leírás, regénybe ékelt esszék sora, sőt a regényen belül születő regény (miként Gide pár évvel korábban kelt *Pénzhamistókjában*).

Nagyigényű, anyagdús, némiképp vértelen, de ezzel együtt jelentős regény. Benne Huxley — még inkább negatív — hitvallása, a „rothadt húszas évek“ (the rotten twenties) végén, az akkori kultúrpezzszimizmus futó jelszavainál hitelesebben. Korcs világ ez, alagútba ért, s napfényt már nem érdemlő világ. Társadalmi mozgalmak, politikai pártok nem menthetik meg többé, az ember maga is rommá lett, céljaiban, eszközeiben, életmódjában, szokásaiban, hanyatló sejtjeiben.

Huxley negatív világlátásának, az itt — szerencsére — csak csíraállapotban jelentkező üdvtannak méltatását halasszuk későbbre. A *végzet bábjátéka* egyebek között azért rangos regény, mert módszertana szakít a regényíró mindenhatóságának gyakorlatával. Mintha belátná Huxley a modern elbeszéléstechnika első tanítómesterének, Henry Jamesnek igazát: a regényben az ábrázolt dolgoknak és személyeknek kell megszólalniuk, az író maradjon néma. Kár, hogy ezt a tanácsot csak elvileg, érezhetően önmaga hajlamai ellenére fogadhatta meg. A *point of view*, a sokszempontúság követelményeit hideg tudatossággal alkalmazza ugyan, de önmaga esze, számítása mindegyre figuráinak valós dimenziói főié kerekedik. A *végzet bábjátéka* sem mentes testvérei, a korábbi és későbbi Huxley-regények szervei fogyatékoságától. Az író nem képes maradéktalanul kilépni teremtményei erőteréből, nem bízik eleven életükben, helyettük is magyaráz, bizonyít, mozog, beszél, cselekszik: a regényvilág Huxley esszévilágával érintkezik.

Kényszerválasztás lehet, hogy a harmincas évektől Huxley többször kísérletezik egy tanulmányyszerűbb próza-formával. Anyagát nem a jelen valóságélményéből kényszerül meríteni, hanem szabadon kalandozhat az ellenőrizhetetlenség birodalmában, ahol az intellektuális lelemény nem nyűg, hanem korlátlan úr. Három utópiája közül a *Szép új világ* maradt a leginkább eleven, a század mulatóságos és keserű anti-látomásainak egyikeként. Ellenutópia, mert Morus Tamás hajdani művével és származékaival szemben nem azt fürkészi, milyen ígéretes, hanem azt, milyen reménytelen lesz a jövő. Az agyontechnizált, túlszervezett államban a termelés teljes társadalmosítása következik be, a hagyományos osztályok eltűnnek, de a társadalom szerkezete szigorú értékhierarchia szerinti piramis marad, csúcán a totális állam fejével. Nem mondhatni, hogy a szörny-államból, amelyet Huxley leginkább az akkori USA motívumait abszurdizálva rajzolt fel, semmit sem valósított meg a történelem. Harmincöt év alatt a fejlett ipari társadalmak struktúrája, az államkapitalista központosítás sokat beváltott Huxley jóslatából, s a személyi kultusz korszakának ismeretében a *Szép új világ* ide vonatkozó célzásait sem lehet pusztá rágalomnak bélyegezni.

Huxley mai olvasóját történetfilozófiailag nem is a szellemes és ijesztő részletek zavarják, hanem a statikus konstrukció. Huxley már akkor, a harmincas évek elején elszántan lehunnya félszemét, s csak azt hajlandó befogadni a világ eseménymenetéből, ami elvont tételeit példázza. Bizonygathatnánk, hogy a termékbőség, a túlgépesítés és a túlszervezettség ma nem végveszély, hanem eljövendő ígéret a föld nagyobbik felén, hogy a világ nem a Huxley-jósolta monolit modellbe látszik torkolni, hanem nagyon is sokarcúan alakul. A *Szép új világra* annyi tartozik, hogy elérte az utópiák esztétikai balsorsa: állóképpé merevedett, csak részletei elevenek. Szuggesztív leleményei és emlékezetes versikéi bekerültek a világirodalom fogalomtárába, a jóslásos társadalomkép azonban elavult, ha gorombán, módosult, ha árnyaltan óhajtunk fogalmazni.

Tragikomikus világ a XX. századé? Az is, bizonyára, ha sokfelől nézzük. De Huxley csak egyfelől nézi, és mindig ugyanazt látja, a jelenben is, a jövőből is. A most születő próféta kihívóbban példázza ezt a tanulságot.

Előbb azonban ritkuló regényeit kell bejárnunk. Lankasztó utazás, jelentsük be előre. A *Szép új világ* óta Huxley regénytermése egyre fáradtabb és fárasztóbb. Minél kategorikusabban céltudatos, annál erőtlenebb.

A *vak Sámson* valaha rangos regénynek számított, mára megrendítette az idő. Nemcsak a filozófiáját, a módszerét is. A filozófiát, Huxley most születő nézetrendszerét fogalmi tisztasággal az *Ends and Means* ekkor írt esszéiben kísérhetjük nyomon. De hittanából a prózaíró is részt vállalt, *A vak Sámson* Huxley első tételregénye. Példatára és neveltetési mintája a személyiségnek, amely le kell hogy vesse külső, hivatalos, társadalmi, ideológiai rétegeit. Le kell számolnia a külső világ alakításának, a kinti cselekvésnek illúzióival. S ha elfordult a külvilág árnyjátékától, mi a dolga? Hogy önmaga belső csendjére hallgasson, rejtett lényegére figyeljen. Önmagát jobbita, nemesítse, önmagával és önmagában mutasson példát. Ez a tanítás a klasszikus buddhizmus tételeit a modern Zen-tanokkal keveri (talán *A vak Sámson* az első könyv, amelyben a magyar olvasó a Zen-buddhizmus fogalmával találkozik), más keleti filozófiákkal is beoltja, Gandhi gyakorlatát, a kései Tolsztoj erkölcsstanát is eredményesnek ítéli. A világ oly veszendő, jobbítására a szervezett kísérletek oly szánandóak, hogy csupán az egyéni öntökéletesítés útja járható.

E világtépet és erkölcsant hosszan véleményezhetnénk, példázhatnánk, hogy Huxley választását nem látszik igazolni az idő. A Zen-buddhizmus azóta meghódította ugyan a nyugati értelmiség némely rétegeit, mégis peremfilozófia maradt. A klasszikus racionalizmus modern változatai — tudományban, ideológiában, a köznap gondolkodásban — világszerte tartják hadállásaikat, anyagtalannak, ezért használhatatlannak ítélve a misztikus tanokat. Huxley kedvvel és gyakran idéz egy Kierkegaard-paradoxont: „Korunk tragikomikus: tragikus, mert a pusztulás felé megy, komikus, mert még mindig megvan.“ Ennek jegyében ítéli meg a XX. század modern valóságát, egyképpen utasítva el mindenfajta, liberális, szocialista, nacionalista, teista világnézetet és gyakorlatot. Csak épp az aforizma iróniába oldott tárgyi dialektikáját hajlamos feledni. Hogy ez az ellentétektől szabdalt világ mégiscsak fennmaradt, van, létezik, újjáalakul, módosítja magát, új meg új jelenségeket növeszt, s nemigen kívánkozik a befeléfordulás, a bezárkózás elvontan logikus állapotát választani, kultúrpeszsimista bölcselek javaslatára.

A regényíró Huxley-nek — tárgyunknál maradva — rosszat tett az új és következetes ideológia. Tankönyvvé, tételrendszerre merevítette regényeit. A *vak Sámson*, az *És múlnak az évek* (*After Many a Summer*), az *És megáll az idő* (*Time Must Have a Stop*) unalmasak, mert siváran elvontak, mihelyt a gonddal megácsolt szerkezet közegéből feltör az ideológia, és megfakítja a regényanyagot. A *vak Sámson* változtatott időrendű szerkesztése, az angol értelmiség félszázados tablója, szerelem és politika fanyar viszonylatrendszere talán nem kevesebb *A végzet bábjátéka* állományánál. De a regényt megrontja az író eltökélt bizonyítási szándéka, a tétel, amelynek eredményeként az utolsó oldalakon a politikai gyűlésre készülő és verésre számító hős ernyedetlenül gyakorolja a tükör előtt a nem-visszaütés önmegtartóztatását. Ez a tétel az utolsó regényekben — főként az *És megáll az időben* — olyan misztikus gomolygást bocsajt maga köré, amelynek külsődleges homálya felszivja a regényvilágot.

A második Huxley, a játékos kételyen túlnőtt, komor és rendíthetetlen igehirdető regényeit — úgy sejtjük — két okból falta fel az idő. Bizonyítási anyagát és bizonyítandó tételét mindig egynemű közegen, az egyedül ismert entellektüelvilágon kísérletezte ki az író. Ez a szűkösség az egyoldalúságában is fontos elmé-

leti tételt — a modern munkamegosztás következménysorát — ábrázolhatatlanná szegényítette. Huxley alig-alig kísérli meg, hogy elvi téziseit eleven regényvilág közegében jelenítse meg. Az általa elgondolt ígélet-világot, a szemlélődő önjobbitás világát soha, sehol nem látjuk megszületni. Mert ehhez az emberi kapcsolatok hús-vér érzékeltetése, öntörvényű regényfigurák sokasága kellene, s ilyen regényt írni Huxley nem tudott vagy nem akart — az eredmény felől egyre megy.

Innen következik e regényvilág porlandóságának másik, nyomósabb oka is. A szervetlen esszéizálás. Szervetlen, mert nem a regény belső struktúrájából ered, nem a cselekmény, környezet, személyiség, személyiségközi kapcsolat kelti életre, hanem a regényvilág fölött, a regényvilágon kívül álló szerző esze. Az effajta intellektualizmus a harmincas évek regényképének nagy kísértője volt, felfedezése, dia-dala, de buktatója is. Huxley sorsában kedvelt kortársai, Gide, Virginia Woolf, J. C. Powys regénystruktúrái is osztozni látszanak. Hogy az esszéizálódott regény mire képes, leginkább Thomas Mann bizonyította, főként a *Doktor Faustus* megoldásaival. Talán még ő sem, ott sem mindenütt. Huxley — kit valaha szokás volt Mannhoz mérni — mai szemmel inkább ellenpélda: a regényvilágba szerveződni nem tudó, a cselekmény fordulóin, a jellemek dimenzióin kívül rekedt esszébetétek okos, de menthetlenül külsődleges példatárával.

Egyetlen egyszer, utolsó művében kísérlete meg Huxley, ha nem is regénnyé eleveníteni, de utópikus életképpé vizionálni azt, ami tudatát szüntelenül foglalkoztatta. Harmadik utópiája lett a *Sziget*. Álom arról, hogy az Indiai-óceán egy távoli szigetén, kítűnő éghajlati feltételek között, célirányosan közel a keleti filozófiák tapasztalati őshonához, kivirágzik egy mintaközösség. Kísérleti társadalom eszmény-modellje a varázsszigeten: nincs háború, nincs gyarmatosítás, megszületik a külső és belső szabadság. A közösség dolgozik, tisztító elmélkedésekbe mélyed, testét edzi (hogy a lelki révület túlsága a fizikumot se satnyítsa el), tudományosan kikísérletezett, zárlatmentes nemi életet él, csoportkonfliktusait (a családi nézeteltérésektől az alá- és mellérendeltségi viszonyok ütközéséig) pszichodramával és biokémiai tesztekkel vezeti le.

Illő iróniánkat mérsékelni. Huxley utópiájában olyan államszervezési, társadalomirányítási és csoporthumanizálási kérdések rajzanak, amelyek a mai világ mindkét rendszerének közös gondjai. Kár, hogy a *Sziget* művészileg elvont és tetszőleges ábra. A regény kötelezettségeit elhárító közlésforma a *bárhól-bármikor-bárákikkel* esetleges közegében. Sehol semmi nyoma, hogy ez az eszményi sziget miként alakult — alakulhat — ki korunk szövevényéből. Huxley valóságérzékét egyetlen fanyar motívum jelzi. A sziget mintaközösségét egy szomszédos, szupernacionalista, faszoid diktátor fenyegeti s hódítja meg alkalmasint. A realizmus Huxley-szabású diadalaként.

Az utópia szerencsés műfaja lett az életművét záró Huxley-nek, hogy a regényszerzőnél gátlástalanabban ismerhesse el az esszé győzelmét szépírói anyagán. A *Sziget*ben regényábrázolás és esszéfogalmazás végérvényesen egybeolvad. Lehetőséget adva áttérni Huxley másik tartományára: esszéire.

5.

Nemrég elhalt írók műveiben is eltemetni, hajdani kedvencünket pőrére vetkőztetni nem gyönyörűség, csak kényszerű kötelesség. Könnyebb lesz arról a Huxley-ről szólni, aki nálunkfelé sohasem volt népszerű (alig ismerték), holott a regényíróval mindig egy úton járt, s amannál inkább anyanyelvén beszélt.

Útikönyveivel és történelmi életrajzaival együtt Huxley húsznál több esszé-kötetet írt, ezeknek legjava egybegyűjtve is napvilágot látott. Aki az *Összegyűjtött esszék* hatalmas kötetébe bárhol beleolvas, azt legelőször alighanem téma és anyag sokrétűsége ragadja meg. Az esszé nálunk még mindig eléggé félreértett műfaj, igazi jelentéstartalmával nemigen vagyunk tisztában; a köztudat főként az irodalmi tanulmány „lazább“, „szubjektívebb“ (azaz tudománytalanabb) mostoha-öccsét dicséri vagy dorgálja benne. Holott az esszé nem egészen tanulmány, megkülönböztető jegye nem a szubjektivitás, szándéka éppen nem a tudománnyal versenyezni, s csak az esszéíró képességén áll, hogy irodalmon túl még miről szóljon. Huxley esetében például az esszé filozófia, zene, orvostudomány, pszichológia, valástörténet, közgazdaságtan és sok egyéb hangvezetője.

Kísérlet új enciklopédiára? A tudomány igénye felől nézve természetesen nem. A nagyigényű esszéista lehetőségeit, a műfaj teherbírását Huxley módszere-műhelye példásan szemlélteti. A jó esszéista lehetőleg minél több szaktudomány eredményeinek ismerője, disszertációk, monográfiák, egyéb zártkörű dolgozatok egzakt anyagának el- és befogadója. Célja nem egyetlen új téglával gyarapítani a tudomány épületét. Célja saját gondolkodói épületét aládúcolni a megtapogatott téglákkal. A tudomány tehát nem cél, hanem eszköz. A jó esszéista a szaktudományok szükségképpen elvontságait fordítaná le emberközeli nyelvre, képleteket antropomorfizál, törvényeket elevenít körüljárhatókká.

Aldous Huxley mármint azokhoz a bizonyára legjelentékenyebb esszéistákhoz tartozik, akik legalább annyira filozófusok (a szó montaigne-i, baconi értelmében), mint amennyire írók. Ahhoz a nemzetfeletti csoportozathoz számítható, amelynek tagja például Sartre vagy Németh László. Akiknek esszéterméséből az elméleti meggyőzés igénye sugárzik, akik kidolgozott gondolati tételekre variálják a gazdagon sokszínű anyagot. Legyen ez az „ideológiai mag“ a legeltérőbb, öltözzék a legkülönfélébb magatartások stílusába (Németh Lászlónál egy prófétikus pedagógia pátoszába, Sartre-nél egy országhatárokon túltekinteni szándékozó filozófiai-politikai morál szikárságába): itt minden *egy* tengely körül forog, az esszék különmemű anyagát a gondolati azonosság rántja össze, a szerteindázó műveket az elkötelezett magatartás emeli esetlegességük fölé.

Úgynevezett elegáns esszét könnyű köteteken át írni. A magyar irodalomban Márai a példa, életképes gondolat híján miként silányul az igényes műfaj újságírók csevegéssé, papagáj-verbalisztikává. A jelentős esszéisták termékenysége azért megragadó, mert látni a feszített agymunkát: újabb és újabb anyagon bizonyítani az egyszer megtalált gondolat igazát. Jó esszét olvasni ezért mindig tanulságos. Aki nem találkozik az ideológusi koncepcióval, még kamatoztathatja a kitergetett anyagot; a szó legjobb értelmében vett ismeretterjesztésben részesül.

Az esszéíró Huxley elsőszámú ihletője a lexikon. Aki tanulmányaiba mélyed, az *Encyclopaedia Britannica* élvezetesen megírt kivonatát tudhatja magáénak. Szerzőnk tudása lenyűgöző, ismeretanyagának nem látni párját a jelenkori esszéisták sorában. Műveltsége azért szép, mert szerény és természetes, otromba visszakérdőzéstől mentes. Könyvtára és emlékezete egymást múlja felül: jezsuita emlékiratok, közgazdaságtani képletek, taoista szentkönyvek, Mozart-opusok, biokémiai jegyzőkönyvek, viktoriánus regények ugyanazzal a természetes mozdulattal nyílnak ki az idézésre alkalmas helyeken. Ezt a műveltséget a szokatlanul erős természettudományos ihletés teszi tanulságossá a „humán“ olvasónak. Huxley, tudjuk, nagynevű tudós-családból származott, nagyapja Darwin harcostársaként ismeretes, bátyja világhírű biológus. Az esszéíró első jelentkezésétől otthonosan moz-

gott az orvostudomány, antropológia, biológia, lélektan tájain, s nemcsak az adatokat tudta magáénak, a látásmódot is.

A fiatal Huxley még felelőtlenül gazdálkodott a természettudomány ajándékaival. Ha első ihletője a lexikon volt, a második az emberi test ama pontja, amelyet ironikus irodalmisággal *secret part*, titkos rész néven emleget minduntalan, s amely az agynál jóval lentebb található. Otthonossága a fiziológiában a fiatal Huxley társadalmi-történelmi szkepticizmusát támasztotta meg tudománnyal, s a fölényesen sziporkázó gondolat a gátlástalan relativizmus kikötőjében pihent meg. E korai esszék mentsége, hogy műveltséganyagukon túl szerfelett szórakoztatóak: mentesek például a szakfreudisták vasfejű dogmatizmusától. De aki egymás után olvassa a hagyományos angol sznobságról, Wordsworth természet-istenéről, Montaigne-ről, tunéziai oázisokról, az irodalom közhelyeiről, a húszas évek női szépségeszményéről meg a többiről szóló eszmefuttatásokat, egyre felszínesebbnek érzi ezt a relativista tojástáncot, egyre olcsóbbnak az ironikus rakétázásból kibontható gondolatokat. A fiatal Huxley fiziologo-centrikus világképe pár mondatban összefoglalható. Az ember organizmusának rabja; történelem nincs, amit a tudósok utólag annak képzelnek, az egyes ember biológiailag determinált báb-mozdulatainak összjátéka csupán; a tudomány, művészet, vallás, politika retorikája alól mindig előbujócskázik a személyes érdek (szebb szóval: létfenntartás) lólába; szerelem, párválasztás, anyaság, barátság, közösségi tömörülés, államigazgatás a *pythecantropus* változatlan génjeinek munkája újkori diszletek között...

„A külső világ csakis intellektuálisan érdekel, gyakorlatilag soha“ — írta első korszakának programadó esszéjében, az 1927-es *Do What You Will*-ben (*Tégy, amit akarsz*) Huxley. „Megértésre törekszem, nem cselekvésre, ha pedig mégis cselekednem kell, sajnálom a rápazarolt időt egy olyan világban, amelyet intellektuálisan szándékszom csupán megérteni.“ Ez időben Huxley emberi szava csak az előkelő és kényelmes iróniaburkot olykor megrepesztő kétségbeesés: hogy ez a világ olyan, amilyen, hogy méltatlan az értelmes cselekvés perceire.

Huxley esszéinek csekélyebb és mulandóbb része született ebben a korszakban. Jókor érezte meg, hogy játékosan paradox világképét, racionalizmussal álcázott biológiai irracionalizmusát szükségképpen higitják a mind gyakoribb variációk. A harmincas évek elkomoruló légkörében az esszéista is átlátta az igazságot, hogy tagadni könnyebb ugyan, de „a nem-akarásból, úgy látszik, lelkileg megélni nem lehet“. A fiziológus eltűnik, az enciklopédista a filozófus-próféta alá rendeli magát.

6.

Soha hajlékonyabb, előzékenyebb profétát! — gondolhatja, aki időrendben kíséri az érett esszéista következetes útját. Jóideig észre sem venni a változást. A hang őrzi a régi iróniát, a stílus a fogalmi tisztaságot. Az esszéista Huxley — a regényíróval előnyös ellentétben — az ígihirdetők nyaktörő vállalkozását kockáztatja meg: maga sorakoztatja fel az ellenérveket, előzékenyen a mérleg mindkét serpenyőjében elhelyezi a súlyokat, igéi teherbírását először ő ellenőrzi. Ez az önmagával szembeni tárgyilagosság messze esik a korábbi tanulmányok relativizmusától. Az utolsó negyedszázad Huxley-esszéi a hatalmas műveltségi apparátussal foganatosított vizsgálat után lemondanak egy világról, egy életformáról, és megtalálni vélik az állapotot, amelyben az író szerint egyedül lehet és érdemes élni.

A természettudós hátrafordul, és a kezdetektől méri fel a történelmet. A biológus az etnológussal és a vallástörténésszel társul, hogy kromoszómáiban megha-

tározott egyéni sorsok helyett történelmi korszakokat ítélhessen meg. Ezekben az esszéekben Huxley a primitív népek mitológiájának kitűnő ismerője; ez az alapréteg, innen közelít a középkori misztika, a reneszánsz természetfilozófia felé. Akit idáig hiányolhattunk, az újkorhoz érve csatlakozik. A politikai esszéekben színre lép a Marxot és Keynest ismerő közgazdász, a XIX. század közepétől a történetfilozófus is. Az egyes esszék rögtönzésnek tetsző művelődéstörténeti fejtegetései alól pedig kidolgozott ideológus-konceptió rajzolódik elő. Álcátlanabbul, hitelesebben és ellenőrizhetőbben, mint a kései regényekben.

Eszerint a világ az embernek nem méltó lakhelye többé. A XX. századi kapitalizmus, a tömegtermelés, a tőkekoncentráció, a tömegkommunikációs szerkezetek uralma csavarrá sorvasztotta a személyiséget. A szabadság illúziója is elveszett; az állami és hivatali központosítás börtönében az egyén élete nem több a dobozba zárt légy szorongásánál, menekvés kísérlete szánalmas zümmögés az áttörhetetlen falakon. Az egyén társadalmi hatásköre az atomizáltság kaptáraiban semmivé foszlott, magánélete a hangyátársadalom önfenntartásának vegetatív szintjére zsugorodott. A polgári demokrácia, a hajdani és a mai liberalizmus: parlamentáris jelvényekkel hadonászó maskarádé a láthatatlan gazdasági törvények szorításában.

Mint írásművek, ezek a nagyszabású esszék talán azért olyan megkapóak, mert — végre, végre! — okosságukon érezni a megszenvedett élmény hitelét. Nem törekednek erőnek erejével rendszerre. A szaktudomány személytelen fogalmazása helyett az ítéletet az esszéíró hangja hitelesíti, amely annál komorabb, minél józárabbul ironizál. Az esszék címéül szolgáló portré, műalkotás, történelmi esemény csak alkalom: egy barokk sírkő, egy Goya-festmény, egy indiai utazás, George Fox, a kvéker misztikus-forradalmár arcképe, Viktória királynő börtönrendeletei. Huxley módszere a következetes és tudatos asszociáció. Bejelenti írása tárgyát, tájat fest, arcképet-magatartást rajzol, műelemzésbe kezd, de a megfelelő helyen hirtelen elvonatkoztat, az egyedi élmény hídján általános tanulságokhoz érkezik, melyeknek absztrakcióit érzékletesen színezik a kapcsolódó kultúrtörténeti bizonyítékok. Aztán visszatér oda, ahonnan elindult, s befejezi a Goya-festmény esztétikai méltatását, a viktoriánus börtönök haláleseteinek statisztikáját. Erénye továbbá, hogy — bár sokszor ír első személyben — én-kitöréseit szerényen visszafogja. Az újkori esszé bánatos eltévelyedése, ha a szerző pamfletnek nézi a műfajt, s az értekezést magánbeszámolóvá, védő- és vádbeszéddé alacsonyítja. Sérelmeinek taglalásával, családi körülményei részletezésével, ellenfelei ócsárlásával, a süket világ visszhangtalanságának panaszlásával Huxley sosem terheli az olvasót.

Esszé-termésében az adott világ megtagadása a magával ragadó. Amikor a próféta kitekintőt keres, leginkább a vállalkozás következetessége érdemel figyelmet, az „és mégis, mégis...” abszurd hősiessége, huxleyánus hangszerelésben. Itt az ideje — a regényíró esetében csak széljegyzetelhattünk —, hogy Huxley végérvényes világképével szemben szerény ellenvetéseket tegyünk. A század eszmeköréin végigtekintve, Huxley nemcsak a polgári demokráciát utasítja el: a marxi szocializmus alakzatait is. A gonosz történelem ábráját mítikussá abszolutizálja, s menedékkül, mint mondtuk, egyetlen keskeny csapást ajánl: a *satyagraha*, az erőszak nélküli evolúció útját, az erkölcsi öntökeletesítés gyakorlatát. Esszéiben filozófiailag dolgozta ki a prózájában anyagtalanul megjelenő eszmerendszert, a középkori misztikusok, Jacob Boehme és Eckhart mester gondolatait elegyítette a keleti filozófiákkal és a modern biokémia mesterségesen felidézhető kábítószer-látomásai-val, amint arra *Heaven and Hell* és *The Doors of Perception* című jelentékeny esszéi utalnak. A szabaduláshoz vezető út: a misztikus egyesülés a „végső való-

sággal“, az esendő egyéniség egybeolvadása a személytelen egésszel, azonosulása a mindenséggel.

Az elméleti ellenérveket a végére hagyva, ezen a ponton tapasztalati akadály gátolja meg követni a prófétává emelkedett esszéistát. Huxley bizonyára az eddig élt legracionálisabb misztikusok egyike, de — valahány misztikushoz hasonlóan — egyetlen, nem érdektelen kérdést homályban hagy. Végül is mit értsünk az *unio mysticán*, mit jelent az egybeolvadás a „végső valósággal“? „Az emberiség végső célja a belső világosság időtlen örökkévalósága“ — hangzik Huxley válasza. Ezek azonban szavak: megfoghatatlan, bár tagadhatatlanul szép szavak. S amikor — ritkán — gyakorlati tanácsra kerül sor, elámulunk a *Sziget* utópia-közegebe fagyasztott álmai párpán. Remetei félrevonulás, vegetarianizmus, vágyaink okos megfékezése, felebarátaink önzetlen szeretete: ha lecsupaszítjuk a mondatokat, enciklopédistánk a szektaalapító prédikátor ötdolláros szószékéről váltja meg az univerzumot.

Huxley prófétai út-találása az esszéíró életművében járulékos elem. Filozófiája párává foszlik, s nem változtat élményünkön: aki Huxley utolsó évtizedeinek esszéit olvassa, mérhetetlen szomorúságot érez a ragyogó sorok között. Egy gazdasági rendszer, társadalmi berendezkedés, kulturális életforma lélekarangját kongatja a tanulmányíró, s nem konok dogmákat nyilatkoztat ki, hanem leleteket hoz, érvel, bizonyít, ironikusan és szomorúan.

Nagy kérdés: igaza volt-e? Igaza lesz-e?

7.

„Lehet, hogy Huxley korát megelőzve már a nyugati kultúra utolsó állomására érkezett el“ — írta huszonöt éve Szerb Antal. Igaza volt és tévedett. Huxley valóban előre futott, kozmikus kultúrpesszimizmusát azóta sem múlták felül. De a nyugati kultúra (meg a keleti) azóta is idegenkedik a megjövendőlt végállomástól.

Atompusztulás, amilyent a *Majom és lényegben* vizionált Huxley, megeshet, bármikor. De tény, hogy máig elmaradt, s hogy továbbra is elmarad, tán több okkal remélhetjük, mint Huxley, regénye írásakor. A fejlett ipari társadalom nem cáfolt rá a Huxley-től megsejtett gazdasági, lélektani, kulturális alakzatokra. De létrehozta ellenmérgeit is, tudományban, művészetben, a köznapi életben. Regény, szociológia, politikai elmélet és gyakorlat azóta sem látszik a Huxley ajánlotta utat választani.

Ez persze nem feltétlen bizonyíték egy ideológus világképe ellen. De jelzi, hogy Huxley fekete-fehér logikájú kérdéseit és válaszait a történelmi valóság elvontnak ítélte, nem óhajtotta kiteljesíteni. Inkább az engedelményes megegyezésekhez vonzódott.

Mi marad meg Huxley-ből? Az utókor folyamat, determinációja az ítélkezőt is megítéli. Lehet, hogy mai véleményünket a holnap utókor visszájára fordítja. Elképzelhető, hogy Huxley-t igazolja az idő. Történetfilozófiai jóslatát is, regényformáját is.

Ma nem így sejtjük.

Úgy sejtjük, fennmarad *A végzet bábjátéka*. A *Szép új világ* híres jelenetei, közmondássá lett bölcselmei. Az esszéíró válogatott gyűjteményei. És megmarad a jelenség. Az emberiség jövőjét kutató, de az emberiséggel csak elvont elméletek képletén át kapcsolatot tartó magányos értelmiségi századközepi dokumentuma.